منابع تاریخی قرون اولیه اسلامی درباره آذربایجان

پروفسور نرگیز علی یوا

ایمیل:

nargiz.alyeva.52@mail.ru

وابستگی:

معاون علمی ریاست موزه ملی تاریخ آذربایجان

مترجم:

دکتر بابک اسماعیلی

چکیده:

این مقاله منابع تاریخی عربی‌زبان قرون اولیه و میانی اسلامی را که برای پژوهش تاریخ و فرهنگ آذربایجان اهمیت دارند، معرفی و ارزیابی می‌کند. نویسنده نخست از آثار زندگی‌نامه‌نویسی (بیوگرافیک) عربی‌زبان سده‌های یازدهم تا سیزدهم میلادی یاد می‌کند، از جمله آثار الدارقطنی، ابن ندیم، ابن ماکوله، سمعانی، ابوطاهر شلفی، ابن نقطهٔ، ابن صابونی، ابن حلکان، یاقوت حموی، ابن القوطی، ذهبی، ابن حجر عسقلانی، سیوطی و حاجی خلیفه. در این آثار اطلاعات ارزشمندی درباره دانشمندانی که در شکل‌گیری فرهنگ آذربایجان نقش داشته‌اند آمده است. نویسنده به‌ویژه بر «الإکمال» ابن ماکوله، «تکملهٔ الإکمال» ابن نقطهٔ و ابن صابونی، «کتاب الأنساب» سمعانی، «معجم الشقَر» ابوطاهر شلفی، و «تلخیص مجمع الأدب» ابن القوطی تأکید می‌کند.

سپس منابع جغرافیای تاریخی و فتوحات را بررسی می‌کند: طبری، بلاذری، یعقوبی، ابن اثیر، کوفی، ابن خردادبه، اصطخری، ابن حوقل، مسعودی، مقدسی، یاقوت حموی، قلقشندی و «حدود العالم». نویسنده منابعی چون «سیاست‌نامه» نظام‌الملک و «مجموعه حکایات، نامه‌ها و اشعار» مسعود بن نامدار را نیز برای شناخت زندگی اجتماعی-فرهنگی آذربایجان معرفی می‌کند.

بخش دوم مقاله به ادبیات علمی اختصاص دارد: آثار مینورسکی، بارتولد، خالیدوف، بروکلمان، مارگولیوث، روزنتال، باکیخانوف («گلستان ارم»)، میرزا محمدعلی تربیت («دانشمندان آذربایجان»)، حسن قدری، بونیادوف، نائبله ولی‌خانلی، مالک محمودوف، آذرلی، عزیزوف، آغایوا، ممداوف، پاشازاده، و پژوهشگران معاصر آذربایجانی. نویسنده همچنین از آثار سکه‌شناسی پاخوموف و رجلی‌ی و کتیبه‌شناسی علسکرزاده و نعمت یاد می‌کند. نتیجه مقاله آن است که منابع عربی‌زبان، در کنار آثار خاورشناسان و تاریخ‌نگاری ملی آذربایجان، بنیادی برای پژوهش همه‌جانبه فرهنگ اسلامی آذربایجان فراهم می‌کنند.

کلمات کلیدی: آذربایجان، منابع عربی، زندگی‌نامه‌نویسی، فرهنگ اسلامی، تاریخ‌نگاری

استناد (آپا):

علی یوا، ن. مترجم: اسماعیلی، ب. منابع تاریخی قرون اولیه اسلامی درباره آذربایجان. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۴، شماره ۱۳، پاییز ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Professor Nargiz Aliyeva

Email:

nargiz.alyeva.52@mail.ru

Affiliation:

Deputy Scientific Director of the National Museum of History of Azerbaijan

Historical Sources of the Early Islamic Centuries on Azerbaijan

Abstract:

This article introduces and evaluates Arabic-language historical sources from the early and medieval Islamic centuries that are important for researching the history and culture of Azerbaijan. The author first discusses Arabic biographical works from the 11th to 13th centuries CE, including those by al-Daraqutni, Ibn al-Nadim, Ibn Makula, al-Sam'ani, Abu Tahir al-Shalfi, Ibn Nuqta, Ibn Sabuni, Ibn Khallikan, Yaqut al-Hamawi, Ibn al-Quti, al-Dhahabi, Ibn Hajar al-Asqalani, al-Suyuti, and Haji Khalifa. These works contain valuable information about scholars who contributed to the formation of Azerbaijani culture. The author particularly emphasizes Ibn Makula's "al-Ikmal," Ibn Nuqta's and Ibn Sabuni's "Takmilat al-Ikmal," al-Sam'ani's "Kitab al-Ansab," Abu Tahir al-Shalfi's "Mu'jam al-Shaqar," and Ibn al-Quti's "Talkhis Majma' al-Adab."

The author then examines sources on historical geography and the conquests: al-Tabari, al-Baladhuri, al-Ya'qubi, Ibn al-Athir, al-Kufi, Ibn Khurradadhbih, al-Istakhri, Ibn Hawqal, al-Mas'udi, al-Muqaddasi, Yaqut al-Hamawi, al-Qalqashandi, and "Hudud al-Alam." She also introduces works such as Nizam al-Mulk's "Siyasat-nama" and Mas'ud ibn Namdar's "Collection of Anecdotes, Letters and Poems" for understanding the social and cultural life of Azerbaijan.

The second part is devoted to scholarly literature: works by Minorsky, Bartold, Khalidov, Brockelmann, Margoliouth, Rosenthal, Bakikhanov ("Gulistan-i Iram"), Mirza Mohammad Ali Tarbiat ("Scholars of Azerbaijan"), Hasan Qadri, Buniyatov, Nabila Valikhanli, Malik Mahmudov, Azarli, Azizov, Aghayeva, Mammadov, Pashazadeh, and contemporary Azerbaijani researchers. The author also mentions numismatic works by Pakhomov and Rajabli and epigraphic studies by Alasgarzadeh and Nemat. The article concludes that Arabic-language sources, together with Orientalist scholarship and Azerbaijani national historiography, provide a foundation for a comprehensive study of Azerbaijan's Islamic culture.

Keywords: Azerbaijan, Arabic sources, biography, Islamic culture, historiography

CITATION (APA):

Aliyeva, N. Historical Sources of the Early Islamic Centuries on Azerbaijan. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 13, Fall 2026, ISSN: 3041-8690.

Professor Nərgiz Əliyeva

E-poçt:

nargiz.alyeva.52@mail.ru

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin elmi işlər üzrə direktor müavini

Azərbaycan Haqqında İlk İslam Əsrlərinin Tarixi Mənbələri

Xülasə:

Bu məqalə Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətli olan ilk və orta əsrlər İslam dövrünə aid ərəbdilli tarixi mənbələri təqdim edir və qiymətləndirir. Müəllif əvvəlcə XI–XIII əsrlərə aid ərəbdilli bioqrafik əsərləri təhlil edir: əd-Daraqutni, İbn ən-Nədim, İbn Makula, Səm'ani, Əbu Tahir əş-Şəlfi, İbn Nüqtə, İbn Sabuni, İbn Xəllikan, Yaqut əl-Həməvi, İbn əl-Quti, Zəhəbi, İbn Həcər əl-Əsqəlani, Süyuti və Hacı Xəlifə. Bu əsərlər Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında rol oynamış alimlər haqqında dəyərli məlumatlar ehtiva edir. Müəllif xüsusilə İbn Makulanın "əl-İkmal", İbn Nüqtə və İbn Sabuninin "Təkmlətül-İkmal", Səm'aninin "Kitabül-Ənsab", Əbu Tahir əş-Şəlfinin "Möcəmüş-Şəqər" və İbn əl-Qutinin "Təlxisü Məcməül-Ədəb" əsərlərini vurğulayır.

Sonra tarixi coğrafiya və fəth mənbələrini araşdırır: Təbəri, Bəlazuri, Yəqubi, İbn əl-Əsir, Kufi, İbn Xürdadhbih, İstəxri, İbn Hövqəl, Məsudi, Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi, Qalqaşəndi və "Hüdudul-Aləm". Nizamülmülkün "Siyasətnamə"si və Məsud ibn Namdarın "Məcmueyi-hikayat, naməha və əş'ar"ını da Azərbaycanın sosial-mədəni həyatını anlamaq üçün mənbə kimi təqdim edir.

İkinci bölmə elmi ədəbiyyata həsr olunub: Minorski, Bartold, Xalidov, Brokkelman, Marqoliuş, Rozental, Bakıxanov ("Gülüstani-İrəm"), Mirzə Məhəmməd Əli Tərbiyət ("Azərbaycan alimləri"), Həsən Qədri, Bünyadov, Nabileyə Vəlixanlı, Malik Mahmudov, Azərli, Əzizov, Ağayeva, Məmmədov, Paşazadə və müasir azərbaycanlı tədqiqatçıların əsərləri. Müəllif həmçinin Paxomov və Rəcəblinin numizmatik, Ələsgərzadə və Nemətin epiqrafik tədqiqatlarını qeyd edir. Məqalə belə nəticəyə gəlir ki, ərəbdilli mənbələr şərqşünaslıq və Azərbaycan milli tarixşünaslığı ilə birlikdə Azərbaycanın İslam mədəniyyətinin hərtərəfli tədqiqi üçün əsas yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan, ərəbdilli mənbələr, bioqrafiya, İslam mədəniyyəti, tarixşünaslıq

CITATION (APA):

Əliyeva, N. Azərbaycan Haqqında İlk İslam Əsrlərinin Tarixi Mənbələri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 13, Payız 2026, ISSN: 3041-8690.

Profesör Nergiz Aliyeva

E-posta:

nargiz.alyeva.52@mail.ru

Üyelik:

Azerbaycan Milli Tarih Müzesi Başkan Yardımcısı

Azerbaycan Hakkında Erken İslam Yüzyıllarının Tarihi Kaynakları

Özet:

Bu makale, Azerbaycan tarihi ve kültürünün araştırılması bakımından önem taşıyan erken ve orta İslam yüzyıllarına ait Arapça tarihi kaynakları tanıtmakta ve değerlendirmektedir. Yazar önce 11.–13. yüzyıllara ait Arapça biyografik eserleri ele alır: ed-Darakutni, İbnü'n-Nedim, İbn Mâkûlâ, Sem'ânî, Ebû Tâhir eş-Şelfî, İbn Nukta, İbn Sâbûnî, İbn Hallikân, Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-Kûtî, Zehebî, İbn Hacer el-Askalânî, Süyûtî ve Hacı Halife. Bu eserler, Azerbaycan kültürünün oluşumunda rol oynayan âlimler hakkında değerli bilgiler içerir. Yazar özellikle İbn Mâkûlâ'nın "el-İkmâl", İbn Nukta ve İbn Sâbûnî'nin "Tekmiletu'l-İkmâl", Sem'ânî'nin "Kitâbu'l-Ensâb", Ebû Tâhir eş-Şelfî'nin "Mu'cemu'ş-Şakar" ve İbnü'l-Kûtî'nin "Telhîsu Mecma'i'l-Edeb" eserleri üzerinde durur.

Ardından tarihî coğrafya ve fetih kaynaklarını inceler: Taberî, Belâzürî, Ya'kûbî, İbnü'l-Esîr, Kûfî, İbn Hurdâdbih, İstahrî, İbn Havkal, Mes'ûdî, Makdisî, Yâkût el-Hamevî, Kalkaşendî ve "Hudûdu'l-Âlem". Nizâmülmülk'ün "Siyâsetnâme"si ile Mes'ûd b. Nâmdâr'ın "Mecmûa-i Hikâyât, Nâmehâ ve Eş'âr"ını da Azerbaycan'ın sosyal-kültürel hayatını anlamak için kaynak olarak tanıtır.

İkinci bölüm ilmî literatüre ayrılmıştır: Minorsky, Bartold, Halidov, Brockelmann, Margoliouth, Rosenthal, Bakıhanov ("Gülistân-ı İrem"), Mirza Muhammed Ali Terbiyet ("Azerbaycan Âlimleri"), Hasan Kadrî, Buniyatov, Nâbile Velihanlı, Melik Mahmudov, Azerli, Azizov, Ağayeva, Memmedov, Paşazade ve çağdaş Azerbaycanlı araştırmacıların eserleri. Yazar ayrıca Pahomov ve Recebli'nin nümizmatik, Aleskerzade ve Nemet'in epigrafik çalışmalarından söz eder. Makale, Arapça kaynakların Şarkiyatçılık ve Azerbaycan millî tarih yazıcılığıyla birlikte Azerbaycan'ın İslam kültürünün kapsamlı incelenmesi için bir temel oluşturduğu sonucuna varır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Arapça kaynaklar, biyografi, İslam kültürü, tarih yazıcılığı

CITATION (APA):

Aliyeva, N. Azerbaycan Hakkında Erken İslam Yüzyıllarının Tarihi Kaynakları. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 13, Sonbahar 2026, ISSN: 3041-8690.

سطح کنونی علم تاریخ آذربایجان ایجاب می‌کند که با گسترش دامنه پژوهش و علاقه‌مندی خود، به آن نگاهی عمیق‌تر بیندازیم و اطلاعات مربوط به روشنفکران خود را که در گنجینه ملت‌هایی که مردم آذربایجان در سده‌های نخست پس از فتوحات اسلامی به هرمیزانی با آن‌ها پیوند داشتند و پنهان مانده، آشکار سازیم. از این منظر، بهره‌گیری از آثار نویسندگانی از ملل گوناگون که در قلمرو خلافت زیسته و آفریده‌اند و به زبان عربی نوشته‌اند، و آشکارسازی هر داده تازه، گامی رو به جلو است.

در مطالعه زندگی فرهنگی قرون وسطیی آذربایجان، منابع نوشته‌شده به سبک زندگی‌نامه‌نویسی (بیوگرافیک) به زبان عربی، اهمیتی بی‌بدیل در ترسیم تصویری کامل از شخصیت‌هایی که فضای فکری شهر و در آشکارسازی نقش روشنفکران آذربایجانی در بستر فرهنگ عمومی اسلامی دارند. در این تک‌نگاری، به آثار نمایندگان سبک زندگی‌نامه‌نویسی عرب‌زبان که در سده‌های یازدهم تا سیزدهم میلادی می‌زیسته‌اند، به‌طور گسترده استناد شده است، از جمله: الدارقُطنی (۹۹۵-۹۱۸)، خطیب بغدادی (وفات: ۱۰۷۱ میلادی)، ابن ندیم، حاکم نیشابوری (نیمه دوم سده سوم هجری/نهم میلادی)، ابن ماکوله (وفات: ۱۰۹۵ میلادی)، سمعانی (۱۱۶۷-۱۱۱۳)، ابن نُقطه (وفات: ۶۲۹ هجری/۱۲۳۲ میلادی)، ابوطاهر سِلَفی (۱۱۸۰-۱۰۸۵)، ابن صابونی (-۱۲۰۷ ۱۲۸۲)، ابن خَلّکان (۱۲۸۲-۱۲۱۱)، ابن ابی اُصَیبِعه (وفات: ۱۲۶۹ میلادی)، ابن القِفطی (وفات: ۱۲۴۸ میلادی)، ابن القیسرانی، ابن الجوزی، ابوالفلاح الحنبلی، یاقوت الحموی (۱۲۲۶/۱۱۷۸-۲۷/۷۹)، ابن الفُوَطی، العسقلانی، الذهبی، ابن قُطلوبُغا، ابن سعد البصری، حاجی خلیفه، سیوطی و دیگر نویسندگان عرب‌زبان. در آثار زندگی‌نامه‌ای این نویسندگان، اطلاعات جالبی درباره دانشمندانی که نقش بزرگی در شکل‌گیری فرهنگ آذربایجان داشته‌اند آمده است. در این آثار، افراد دانشمند از دیگران متمایز شده و عالمانی که از نفوذ بزرگی برخوردار بوده‌اند، ارزش‌گذاری بالایی یافته‌اند.

از میان سلسله آثار مربوط به علم انساب و نام‌شناسی (اونوماستیک) نوشته ابن ماکوله (سده یازدهم میلادی)، کتاب «الإکمال فی رافع الارتیاب عن المؤتَلِف و المختَلِف فی الأسماء و الکُنی و الأنساب» جایگاه ویژه‌ای دارد. در مقالات جداگانه این اثر، نام‌های آذربایجانی‌ها بر اساس شباهت اسمی گروه‌بندی شده‌اند. در این کتاب، نام آذربایجانی‌ها، دوره‌ای که در آن می‌زیسته‌اند، تخصص آن‌ها و در صورت لزوم جایگاهشان در زندگی فرهنگی، دقیق مشخص می‌شود.

از اثر ابوطاهر السِّلَفی (۱۱۸۰-۱۰۸۵) با عنوان «مُعجَم السّفَر» («مجموعه سفرها») نیز به‌عنوان یکی از منابع دست‌اول، اطلاعات تازه‌ای در این تک‌نگاری اخذ شده است. این دانشمند که پیوندی نزدیک با آذربایجان داشت، در سفرهای خود برای گردآوری حدیث، با بسیاری از چهره‌های شناخته‌شده زمان خود دیدار کرد. برخلاف عالمان جهانگرد و دائرةالمعارف‌گونه‌ای چون السمعانی و یاقوت الحموی، ابوطاهر تنها به شهرهای آذربایجان جنوب ارس سفر نکرد، بلکه به سوی شمال رود ارس، به اَرّان، شیروان و نخجوان نیز سفر کرد. سفرهای او در مجموع سالیان دراز، یعنی چند دهه، به طول انجامید. اطلاعات او به‌ویژه درباره مدرسه

گنجه و مدرّسان آن، و دانشمندان تبریز، اردبیل، وَراوی، سلماس، مراغه، مرند، خوی، ابهر، سراب و زنجان، اطلاعاتی ارزشمند در بر دارد که در هیچ منبع دیگری یافت نمی‌شود.

با توجه به ویژگی‌های آن دوره، عامل دینی (اسلام) بر عامل ملیت برتری داشت. به همین دلیل، ای. گلدزیهر (۱۹۲۱-۱۸۵۰) که تحول فرهنگ جهان عرب را بررسی کرده، به‌درستی مفهوم «ملیت» را جریانی از فرهنگ عمومی اسلامی می‌داند که ملل گوناگون به یک اندازه در آن سهیم بوده‌اند. در ادبیات زندگی‌نامه‌ای، هنگام ارائه اطلاعات درباره یک دانشور، از طریق «نسبت» (لقبی که پس از نام می‌آید) زادگاه یا خاستگاه او مشخص می‌شود؛ برای نمونه، اگر پس از نام دانشوری «الشیروانی» بیاید، او را اهل شیروان می‌دانیم. در اثر ابوطاهر السِّلَفی با عنوان «مُعجَم السّفَر»، تنها در یک مورد، واژه «مَنشأ» به‌کار رفته است: السِّلَفی، یوسف اردبیلی متولدِ مصر و پدرش ابومحمد بن یوسف (۵۲۴-۴۶۷ هجری/۱۱۲۹-۱۰۷۴ میلادی) را بر اساس محل تولد و خاستگاهشان «آذربی» نامیده و این را با خط پدرش نگاشته‌شده یافته است.

اثر ابن نُقطه (وفات: ۶۲۹ هجری/۱۲۳۲ میلادی) با عنوان «تکملة الإکمال» («تکمیل کتاب الإکمال») تتمه‌ای بر اثر ابن ماکوله موسوم به «الإکمال» است. بخشی از نسخه خطی اثر ابن نُقطه، با شماره ۶۲۲، در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود؛ این بخش از حرف «د» تا حرف «س» را در بر می‌گیرد. کتاب دیگر او، «کتاب التقیید لمعرفة رواة السّنن و المسانید» («ثبت‌نامه شناخت راویان سنن و مسانید») نیز در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است؛ این اثر «کتابی ظریف درباره نسبت‌هایی است که بر آثار محدثانی چون محمد بن طاهر المقدسی و ابوموسی اصفهانی افزوده شده است». اطلاعاتی درباره روشنفکران آذربایجانی که در اثر «الإکمال» ابن ماکوله نیامده، اما در «تکملة الإکمال» و «التقیید» ابن نُقطه ذکر شده، در این پژوهش هرجا لازم بوده به‌عنوان اطلاعات تکمیلی افزوده شده است.

یکی دیگر از منابعی که به‌تازگی در تاریخ‌نگاری آذربایجان آشکار شده، اثر ابوحامد محمد ابن صابونی (۶۸۰-۶۰۴ هجری/-۱۲۰۷ ۱۲۸۲ میلادی) با عنوان «کتاب تکملة اِکمالِ الإکمال» است. ابن صابونی این اثر را با هدف ثبت شخصیت‌هایی نگاشته که ابن نُقطه از ذکر آن‌ها گذشته بود؛ در میان آن‌ها آذربایجانی‌ها نیز دیده می‌شوند. این کتاب که مصطفی جواد آن را برای چاپ آماده کرده، دو بار منتشر شده است: نخست در سال ۱۹۵۷ در بغداد و بار دیگر در سال ۱۹۹۰ در بیروت. نویسنده در این اثر بیشتر به محدّثان می‌پردازد؛ همراه با محدثان، اطلاعاتی درباره عالمان، مدرّسان، مفسّران، وزیران، ادیبان، نویسندگان، پزشکان، مورّخان، واعظان، صوفیان، نسخه‌برداران، صحافان، صاحبان مشاغل و دیگران نیز در این کتاب گردآوری شده است. به گفته مصطفی جواد، این‌که نویسنده جایگاهی نیز برای زنان دانشوری که به علم خود شهرت یافته‌اند در نظر گرفته، بر ارزش این اثر می‌افزاید. از میان آثار نگاشته‌شده به سبک زندگی‌نامه‌نویسی، اثر السمعانی با عنوان «کتاب الأنساب» جایگاهی ویژه دارد. «کتاب الأنساب» از منابع ارزشمند درباره جغرافیا، تاریخ و تاریخ فرهنگیِ بسیاری از ملل جهان اسلام، از جمله آذربایجان، به شمار می‌رود. این

اثر که در سده دوازدهم میلادی نگاشته شده، نه‌تنها اطلاعات مربوط به دوران خود، بلکه اطلاعات سده‌های نهم تا یازدهم میلادی را نیز در بر می‌گیرد. هدف اصلی این اثر، افزایش شناخت درباره روشنفکران بر پایه «نسبت‌ها»ست. این‌که آذربایجانی‌ها بر اساس چه ویژگی‌هایی از میان دیگر ملل خلافت متمایز و ثبت شده‌اند، گاه محل بحث است. حضور السمعانی در آذربایجان، رویکرد انتقادی او به اطلاعاتی که به‌دست می‌آورد، اعتبار اطلاعاتی که ارائه می‌دهد، و این‌که زندگی‌نامه نزدیک به صد و بیست روشنفکر آذربایجانی را در بر می‌گیرد، همگی به مطالعه زندگی فرهنگی آذربایجان که در فرهنگ عمومی اسلامی خلافت نقش داشته، یاری می‌رساند. هم‌زمان، بسیاری از اطلاعات مربوط به آذربایجانی‌هایی که در شکل‌گیری فرهنگ اسلامی سهیم بوده‌اند نیز از همین منبع اخذ شده است.

در نگارش این تک‌نگاری، افزون بر آثار «مُعجَم البُلدان» و «مُعجَم الأُدَباء» یاقوت الحموی، از اثر او درباره نام‌های همسان («کتاب المُشترک» - نام‌های جغرافیایی که در نوشتار و تلفظ یکسان اما در محل جغرافیایی متفاوت‌اند) نیز برای دقیق کردن خاستگاه بسیاری از چهره‌های فرهنگی استفاده شده است.

از میان نویسندگان عرب‌زبان، از آثار زندگی‌نامه‌ای ابن سعد البصری، الذهبی، ابن خَلِّکان، ابن ندیم، مسعود ابن نامدار، تقی‌الدین السُّبکی، حاجی خلیفه، ابن الأثیر، ابن حجر العسقلانی، ابن الفُوَطی، السیوطی، الکَحّاله، الزَرَکلی و دیگران نیز بهره برده شده است.

در زمینه مطالعه فرهنگ اسلامی آذربایجان در سده یازدهم میلادی، باید به‌ویژه به دو منبع اشاره کرد: «سیاست‌نامه»ی نظام‌الملک (ابوعلی حسن بن علی طوسی، وفات ۱۰۹۲ میلادی) و «حکایات، نامه‌ها و اشعار» مسعود بن نامدار. در «سیاست‌نامه»ی نظام‌الملک که در دوران حکومت دو سلطان، اداره کشور را بر عهده داشت، افزون بر اطلاعاتی درباره آموزش، اخلاق، رفتار و نظم در فرهنگ اسلامی قرون وسطی، اطلاعات ارزشمندی نیز درباره سلاطین و خلفای همدوره این وزیر آمده است. اثر مسعود بن نامدار که اصالتاً آذربایجانی بود نیز سرشار از اطلاعاتی است درباره زندگی اجتماعی-فرهنگی اَرّان و شیروان در اوایل سده دوازدهم میلادی که در منابع دیگر یافت نمی‌شود؛ نوشته‌شدن این اثر در آذربایجان و پرداختن آن به زندگی شهرهای آذربایجان، بر ارزش آن می‌افزاید.

شایان ذکر است که هرچند اطلاعات ابن الفُوَطی درباره دوره زندگی خودش ارزشمندتر است، ما کوشیده‌ایم موادی از او را که به فضای علمی آذربایجان در دوره موردنظر مربوط می‌شود بازتاب دهیم و هرجا لازم بوده، هدفمندانه از این اطلاعات بهره ببریم. از اثر شهاب‌الدین القَلقَشَندی (۱۴۱۸-۱۳۵۵) با عنوان «صُبح الأعشی فی صناعة الإنشا» نیز به‌عنوان یک منبع، اطلاعاتی درباره اَرّان و تفلیس و دانشمندان آن اخذ شده است. او درباره شهر تفلیس می‌نویسد که این شهر پیش از اشغال، بخشی از اَرّان بوده و پس از اشغال به دست گرجی‌ها افتاده است. قَلقَشَندی تفلیس را دومین پایتخت اقلیم اَرّان پس از بردع دانسته است.

منابع تاریخی در مطالعه گسترش اسلام در آذربایجان، کوچاندن قبایل عرب به آذربایجان، گسترش فرهنگ اسلامی در شهرهای آذربایجان و فعالیت خلفا در این راستا، اهمیت بسزایی دارند. آثار الطبری (۹۲۳-۸۳۸)، البلاذری (وفات ۸۹۲ میلادی)، الیعقوبی (سده نهم میلادی)، ابن الأثیر، الکوفی (سده دهم)، ابن کثیر، شهاب‌الدین النّسَوی، ابوحفص النّسَفی و دیگر نویسندگان قرون وسطی برای بررسی دوره فتوحات عربی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از میان آنان، الیعقوبی از نسلی است که از دیرباز با آذربایجان پیوند داشته؛ جدّ او واضح، در دوران خلیفه المهدی نخست در مصر و سپس در آذربایجان می‌زیست؛ از همین رو اطلاعات او درباره آذربایجان بر پایه مشاهدات شخصی اوست. در این تک‌نگاری، از اثر او با عنوان «البُلدان» («کشورها») نیز نقل‌قول‌هایی آمده است.

الطبری (۹۲۳-۸۳۸)، هرچند خود در آذربایجان حضور نداشت، اما با رویکردی جدی نسبت به منابعی که از آن‌ها استفاده کرده و ثبت مشاهدات بدون تفسیر اضافی، نویسنده اثر بنیادین «تاریخ پیامبران و پادشاهان» است؛ رویدادهایی که او درباره آذربایجان توصیف کرده تا دهه بیستم سده دهم میلادی ادامه می‌یابد. اطلاعات مربوط به دوره بعدی این پژوهش را از آثار عزّالدین ابوالحسن ابن الأثیر (۱۲۳۴-۱۱۶۰) با عنوان «الکامل فی التاریخ» و عریب بن سعید القرطبی (سده دهم) با عنوان «صِلَهٔ تاریخ الطبری» («دنباله تاریخ طبری») به‌دست آورده‌ایم. هرچند خط اصلی «الکامل فی التاریخ» بر پایه اطلاعات اخذشده از طبری است، اما تفاوت‌های چندی نیز دارد. ابن الأثیر برخلاف طبری، در سبک نگارش خود از تکرار پرشمار روایات و عبارات و از نقل جزئیات همراه با دیدگاه‌های گوناگون درباره رویدادها، خودداری کرده است. با این حال، او اثر خود را با اطلاعات تازه‌ای که از منابع دیگر گرفته، تکمیل کرده است. یکی دیگر از منابع ارزشمند برای مطالعه گسترش اسلام در آذربایجان در دوره آغازین، کتاب ابوالعباس البلاذری (وفات ۸۹۲ میلادی) با عنوان «کتاب فتوح البلدان» («فتح کشورها») است. البلاذری اگرچه منصب دولتی بلندپایه‌ای نداشت، اما پیوندش با دربار خلیفه، امکان بهره‌گیری کافی از آثار نویسندگان پیش از خود را برایش فراهم آورد؛ افزون بر این، او با مهارت مورّخی توانا، صحیح‌ترین اطلاعات را از میان داده‌های در دسترس برگزیده است. آکادمیک ای. یو. کراچکوفسکی به‌ویژه بر همین توانایی البلاذری تأکید کرده است. از این منظر، اثر او در میان رویدادهای عمومیِ خلافت، با تفصیل و دقتِ اطلاعات مربوط به هر کشور، از جمله آذربایجان، متمایز است. اطلاعات مربوط به آذربایجان عمدتاً به فتوحات عربی، شکل‌گیری مبانی حقوقی در روابط فاتحان مسلمان با مردم محلی، پیدایش گرایش‌های ادغام میان‌قومی و مسائلی از این دست مربوط می‌شود. این موارد، همراه با کشورهای دیگری که در قلمرو خلافت متحد شده بودند، مبنایی فراهم می‌آورد تا بتوان دریافت جنبه‌های شکل‌دهنده تاریخ آذربایجان و فرهنگی که بخشی از آن است، از کجا سرچشمه می‌گیرند.

یکی دیگر از آثار هم‌نام و از نظر محتوا کمابیش مشابه، در اوایل سده دهم میلادی به قلم ابومحمد احمد بن اَعثَم الکوفی (سده دهم) نگاشته شده است. این اثر از دوره خلفای راشدین آغاز شده و تا حکومت خلیفه عباسی المستنصر (۸۶۸-۸۶۶) رویدادهای

رخداده در مرکز خلافت و همچنین در آذربایجان را روایت می‌کند. آنچه الکوفی را از دیگران متمایز می‌سازد، پرداختنش نه صرفاً به یک رویداد، بلکه به فرایندهایی است که پیرامون آن جریان دارد، و نیز غنا، تازگی و اصالت اطلاعاتش.

منابعی که اطلاعاتی درباره جغرافیای تاریخی آذربایجان نیز در بر دارند عبارت‌اند از: ابن خردادبه (۹۱۲-۸۲۰)، ابودُلَف (سده دهم)، المسعودی (۹۵۶-۸۹۶)، الاصطخری (وفات: ۹۵۲-۹۵۱ میلادی)، ابن حوقل (سده دهم)، الادریسی (۱۱۶۵-۱۱۰۰)، الغَرناطی (۱۱۷۰-۱۰۸۰)، یاقوت الحموی (۱۲۲۹/۱۱۷۸-۷۹)، زکریای قزوینی (۱۲۸۳-۱۲۰۳)، القَلقَشَندی (۱۴۱۹-۱۳۵۳)، عبدالرشید البَکوی (۱۴۷۳-۱۴۰۲)، و همچنین اثر «حدود العالم». هدف از بهره‌گیری از این آثار عرب‌زبان، بررسی جایگاه و نقش شهرهای آذربایجان در گسترش اسلام و فرهنگ اسلامی بوده است.

۱.۲ .بررسی ادبیات علمی

اثر پروفسور و.ف. مینورسکی که بر پایه اثر ترکیبی مورخ ترک، منجم‌باشی، نوشته شده و رویدادهای شیروان و دربند را تا سال ۱۰۷۵ میلادی در بر می‌گیرد (که به‌طور قراردادی «تاریخ شیروان و دربند در سده‌های دهم و یازدهم» نامیده می‌شود)، و نیز مقالات او درباره شهرهای گوناگون آذربایجان در دائرةالمعارف اسلام، افزون بر تاریخ سیاسی منطقه، اطلاعاتی هرچند اندک درباره زندگی اجتماعی و فرهنگی آن نیز در بر دارد.

مسعود بن نامدار که شاهد زنده رویدادهای اجتماعی-سیاسی آذربایجان بود، در اثر خود با عنوان «مجموعه حکایات، نامه‌ها و اشعار» که به زبان عربی در سال ۵۰۵ هجری/۱۱۱۲-۱۱۱۱ میلادی نگاشته و در سال ۱۶۱۲ میلادی به کتابخانه ملی پاریس راه یافته، اطلاعات ارزشمندی درباره زندگی اجتماعی و همچنین فرهنگی گنجه، بیلقان و شیروان به دست می‌دهد که گاه در هیچ منبع مکتوب دیگری بازتاب نیافته است. در این تک‌نگاری، از رساله دکترای پروفسور و.م. بیلیس درباره تاریخ اَرّان و شیروان در اوایل سده دوازدهم میلادی بر پایه اثر مسعود بن نامدار، و نیز از نسخه فاکسیمیله آن اثر و چند شرح مفصل بر آن، برای بررسی زندگی اجتماعی-فرهنگی شهرهای آذربایجان بهره برده شده است.

نویسنده، برای دسته‌بندی روشنفکران آذربایجانی، گسترش اسلام، سهل‌گیری احکام اسلامی، و به‌ویژه برای آشکارسازی اطلاعات درباره صوفیان در ادبیات فارسی‌زبان دوره سلجوقی، هرجا لازم بوده از آثار خاورشناسان روس همچون او.گ. بولشاکوف، ی.آ. بلیایف، آ.یی. کریمسکی، یی.ای. برتلس و ای.م. فیلشتینسکی بهره برده است. همچنین، از آثار عربی‌زبان مورخان معاصر عرب مانند عبدالهادی محبوبه، قیس القیس، مصطفی جواد، ناجی معروف، نجدۀ خماش، زکریا هاشم زکریا و دیگران استفاده شده است.

از نیمه سده نوزدهم میلادی، در آثار خاورشناسان آذربایجانی، روس و خارجی، اطلاعاتی درباره نویسندگانی که در گسترش و شکوفایی فرهنگ اسلامی نقش داشته‌اند و آثار آن‌ها ارائه شده است. یکی از مهم‌ترین این آثار، کتاب زندگی‌نامه‌ای-کتاب‌شناختیِ

خاورشناس برجسته آلمانی، کارل بروکلمان (۱۹۵۶-۱۸۶۸)، با عنوان «تاریخ ادبیات عرب» است که میان سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۲ در وایمار منتشر شد. در این کتاب دوجلدی که به اختصار GAL خوانده می‌شود، جایگاه مهمی به نویسندگان عرب‌زبان جهان اسلام و آثارشان اختصاص یافته است.

پروفسور د.س. مارگولیوث از دانشگاه آکسفورد، که در سال ۱۹۱۲ برای نخستین بار نسخه فاکسیمیله خطی «کتاب الأنساب» السمعانی (۱۱۶۷-۱۱۱۳) را در لیدن به چاپ رساند، در مقدمه خود بر این نسخه خطی، شرحی درباره السمعانی و اثرش نوشته و اطلاعات گسترده‌ای درباره‌ٔ «نسبت‌های» روشنفکران ارائه کرده است.

شایان ذکر است که از میان نُه جلد آثار برگزیده آکادمیک و.و. بارتولد، عمدتاً از جلدهای یکم، دوم، سوم، ششم و هفتم، با توجه به اهمیتشان در مطالعه زندگی شهری و فرهنگ آذربایجان، بهره گرفته شده است.

خاورشناس برجسته آ.ب. خالیدوف که نشان داده از نیمه دوم سده یازدهم میلادی، ادبیات زندگی‌نامه‌ای با انواع و اشکال گوناگونش شکوفا شده، در آثار خود با عنوان‌های «نسخه‌های خطی عربی و سنّت نسخه‌نویسی عربی» و «فرهنگ نوشتار» دیدگاه‌هایی درباره ترکیب قومی ملل مسلمان و روند گسترش زبان و فرهنگ عربی مطرح کرده که هرجا لازم بوده در این پژوهش از آن بهره گرفته شده است.

زندگی معنوی جامعه عرب-مسلمان قرون وسطی، هم از منظر دینی و هم از منظر علمی-فلسفی، در اثر خاورشناس آمریکایی، ف. روزنتال، با عنوان «شکوه دانش (Knowledge Triumphant) «به‌تفصیل تحلیل شده است. در این تک‌نگاری، هنگام نگارش درباره آموزش و رابطه استاد و شاگرد در قرون وسطی، به این اثر مراجعه شده است.

اثر ا. باکیخانوف با عنوان «گلستان ارم» که در سال ۱۸۴۱ میلادی نگاشته شده و بر منابع تاریخی غنی استوار است، نوآوری‌های مهمی برای علم خاورِ نزدیک از جمله آذربایجان به ارمغان آورده است؛ این اثر که برای نخستین بار در تاریخ‌نگاری آذربایجان، هرچند به‌اختصار، دانشمندان و شاعران نامدار سده‌های یازدهم تا سیزدهم را معرفی می‌کند، بسیار ارزشمند است. باکیخانوف در پژوهش خود افزون بر منابع مکتوب، از آثار بازمانده مادی-فرهنگی نیز بهره برده است. او می‌نویسد که درجه کمال، و زیبایی حال و روزگار هر قومی را می‌توان به‌خوبی از آثار تألیفی و دیگر نوشته‌های آنان دریافت. اطلاعات مربوط به سازمان‌های دینی در آذربایجان که به ما رسیده، عمدتاً از همین اثر باکیخانوف اخذ شده است.

در اثر میرزا محمدعلی تربیت تبریزی (۱۹۴۰-۱۸۷۵)، دانشور و ادیب بزرگ آذربایجانی، با عنوان «دانشمندان آذربایجان»، اطلاعاتی درباره صدها شاعر و دانشور آذربایجانی که تا نیمه نخست سده بیستم فعالیت داشته‌اند، ارائه شده است. این اثر تربیت را می‌توان نخستین پژوهش زندگی‌نامه‌ای دانست که اطلاعات مربوط به روشنفکران آذربایجانی را به‌صورت مجموعه‌ای گرد آورده است.

در تاریخ نگاری آذربایجان، اثر حسن قدری با عنوان «آثار داغستان» که در سال ۱۸۹۱ میلادی به الفبای قدیم آذربایجانی نگاشته و با هزینه خیّر بزرگ، حاجی زین‌العابدین تقی‌یف، به چاپ رسیده، جایگاه ویژه خود را در مطالعه تاریخ قرون وسطی آذربایجان دارد. برخی اطلاعات درباره مناطق شیروان و دربند در قلمرو خلافت، از قلم القدری به ما رسیده است.

ع. شیخ سعیدوف که دربند را بر پایه آثار سنگ‌نبشته‌ای مطالعه کرده، با مجموعه‌آثار خود درباره اسلامی‌سازی این منطقه، سهم بزرگی در علم خاورشناسی ادا کرده است. نویسنده در آثاری که به تاریخ دربند اختصاص داده، شرایط اجتماعی-اقتصادی و سیاسی گسترش اسلام، مراحل آن، حاملان این دین، و ماهیت اجتماعی دین جدید را برای خوانندگان بررسی و روشن می‌کند. در تاریخ‌نگاری ملی ما، بزرگ‌ترین سهم در کشف و آشکارسازی روشنفکران آذربایجانی، از آنِ آکادمیک ض.م. بونیادوف است. اثر او با عنوان «آذربایجان در سده‌های هفتم تا نهم میلادی» به بررسی گسترش اسلام در آذربایجان در آستانه فتوحات عربی و در دوران خلافت، اسلامی‌سازی و گرگوریانیزه‌سازی جمعیت، و شکل‌گیری دولت‌های مستقل جداگانه در قلمرو آذربایجان اختصاص یافته است. در اثر دیگر او، «دولت اتابکان آذربایجان»، افزون بر تاریخ سیاسی، فصلی جداگانه (فصل هشتم) به مطالعه فرهنگ اسلامی آذربایجان از سده دوازدهم تا حمله مغول اختصاص یافته است. در سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰، در مقالات ض.م. بونیادوف با عنوان‌های «موارد جدید درباره چهره‌های برجسته آذربایجان» و «شیروان در سده دوازدهم و نیمه نخست سده سیزدهم»، اطلاعاتی درباره بسیاری از روشنفکران آذربایجانی گزینش و برای نخستین بار در تاریخ‌نگاری آذربایجان به خوانندگان ارائه شده است. از مطالب ارزشمند کتاب «ادیان، طریقت‌ها، مذاهب»، از آخرین آثار علمی این آکادمیک فقید، نیز هرجا لازم بوده بهره گرفته شده است.

در اثر ابن الفُوَطی (۱۳۲۶-۱۲۴۴) با عنوان «تلخیص مجمع الأدب فی معجم الألقاب» («خلاصه اطلاعاتِ فرهنگ لقب‌ها»)، که از نمونه‌های ادبیات زندگی‌نامه‌ای است و مصطفی جواد آن را در سال‌های ۱۹۶۲ تا ۱۹۶۷ در دمشق منتشر کرده، اطلاعات کم‌شناخته یا نادری درباره زندگی فرهنگی آذربایجان نیز نگاه داشته شده است. بخش‌های مربوط به آذربایجان از این اثر، در مجموعه‌مقالات ض. بونیادوف و در تک‌نگاری م. سید بَیلی با عنوان «زندگی علمی-فرهنگی آذربایجان (نیمه دوم سده سیزدهم تا اوایل سده چهاردهم)» بررسی شده است.

آکادمیک نائیله ولی‌خانلی که عمدتاً بر پایه منابع عربی، زندگی سیاسی و جغرافیای تاریخی آذربایجان را پژوهیده، در مقاله‌ای که در دو شماره مجله «ایپک یولو» منتشر کرده، به فضای علمی-ادبی آذربایجان در سده‌های هفتم تا دوازدهم میلادی و مسئله زبان آن پرداخته است. نویسنده در این مقاله، آذربایجانی‌ها را به‌عنوان یکی از ملل خلافت که عرب نشدند اما مسلمان شدند، با اروپاییانِ لاتین‌زبان مقایسه کرده و نشان می‌دهد که آنان تا سده یازدهم میلادی در آفرینش علمی، دینی و ادبی خود از زبان عربی بهره می‌جستند. نویسنده یکی از عواملی که به کاربرد زبان عربی یاری رساند را وجود گوناگونی زبانی در سرتاسر آذربایجان

تاریخی (شمال و جنوب) و نبود یک الفبای واحد (جز الفبای آلبانیایی که کاربردی محدود داشت) می‌داند که به پذیرش الفبای عربی انجامید. به گفته نویسنده، با وجود گسترش زبان ترکی یا فولکلور ترکی‌زبان در میان توده مردم پیش از دوران سلجوقیان، این زبان نتوانست به زبان ادبی مشترک ملل ترک، از جمله آذربایجانی‌ها، بدل شود؛ او دلیل این امر را گرایش بیشتر طبقات حاکم در سرزمین آذربایجان که «از دیرباز جایگاه سکونت ترکان» بوده، به سوی ایران‌گرایی، به دلایل تاریخیِ عینی می‌داند. نویسنده در اثر دیگر خود که در سال ۲۰۱۵ منتشر شده، با عنوان «نخجوان در سده‌های هفتم تا دوازدهم در تاریخ و تاریخ‌نگاری»، به دوره اتابکان و به‌ویژه نقش جهان‌پهلوان در زندگی فرهنگی نخجوان پرداخته و اطلاعاتی ارائه می‌دهد. او به‌ویژه بر پایه منابع، نقش زنان خاندان حاکم را در زندگی اجتماعی-سیاسی نخجوان پس از فروپاشی دولت اتابکان آذربایجان روشن می‌سازد.

یکی از دانشمندان برجسته ما که زندگی فرهنگی، به‌ویژه فضای ادبی آذربایجان را پژوهیده، پروفسور مالک محمودوف است. اثر او با عنوان «شاعران و ادیبان آذربایجانیِ عرب‌نویس (سده‌های هفتم تا دوازدهم)» را می‌توان نخستین گام در پژوهش ادبیات عرب‌زبان آذربایجان دانست. نویسنده به‌درستی نشان می‌دهد که همان‌گونه که ادبیات آفریده‌شده به یک زبان از سوی ملل گوناگون پیوندی تنگاتنگ با یکدیگر دارد، هر ادبیات نیز باید ویژگی‌های خاص خود را داشته باشد. م. محمودوف هم‌زمان نشان می‌دهد که پیوندهای نیرومند و پرثمر، و تأثیر متقابل چندسده‌ای میان این ادبیات‌ها را نیز نمی‌توان انکار کرد. این پژوهشگر که همین سخن را درباره ادبیات فارسی‌زبان نیز صادق می‌داند، به این نتیجه می‌رسد که در دوره معاصر، نگریستن به ادبیات کلاسیک عرب‌زبان نیز صرفاً به‌عنوان میراث یک قوم، و پژوهش آن به‌عنوان روندی ادبی متعلق به یک ملت، درست نخواهد بود. در دورانی که شعر شکوفایی پرشوری داشت، یعنی سده یازدهم میلادی، شخصیت خطیب تبریزی که با آذربایجان پیوند داشت، در تک‌نگاری پروفسور م. محمودوف با عنوان «خطیب تبریزی» و در مقالات علمی او بازتاب یافته است. در این تک‌نگاری، خلاقیت این دانشور برجسته در پیوند تنگاتنگ با تحلیل محیط ادبی و سیاسیِ شکل‌دهنده او بررسی می‌شود. افزون بر این، مسائل مربوط به آفرینش یوسف طاهراوغلی خویی و عین‌القضات نیز در مقالات جداگانه م. محمودوف روشن شده است. در چند مقاله علمی این نویسنده، پیدایش نخستین آثار عربی‌زبان و آفرینش شاعران آذربایجانی چون اسماعیل بن یسار، موسی شهوات و ابوالعباس الأعمی نیز تحلیل شده است.

در رساله دکترای م. آذرلی با عنوان «اصلاحات خلیفه عبدالملک بن مروان و آذربایجان (سال‌های ۷۰۵-۶۸۵)» که در سال ۱۹۶۵ نگاشته شده، نویسنده اصلاحاتی چون تغییر الفبا، عربی‌سازی دیوان‌ها، و اعلام زبان عربی به‌عنوان زبان رسمی در سراسر قلمرو خلافت را که خلیفه عبدالملک انجام داد، بررسی کرده است. نویسنده با رویکردی متأثر از نظام فکری شوروی، هم در مسئله عربی‌سازی و هم در اصلاحات پولی، مبارزه طبقاتی را در کانون توجه قرار داده و نشان می‌دهد که این اصلاحات علیه

توده زحمتکشان به‌کار گرفته شده است. م. آذرلی همچنین با این دیدگاه جرجی زیدان که اندیشه‌های پان‌عربیسم در دوران امویان پدید آمده مخالفت کرده و معتقد است این اندیشه‌ها از همان دوره نخستین فتوحات شکل گرفته، و مبارزه طبقاتی نیز از همان دوران، یعنی از زمان پیامبر(ص) تا واپسین خلفای راشدین آغاز شده است؛ و می‌افزاید که زبان عربی یکی از محرک‌های مهم تقویت پان‌عربیسم بود. نویسنده آسان‌شدن روند عربی‌سازی را به قرآن پیوند می‌دهد و می‌نویسد که «...قرآن همه افراد باسواد را وامی‌داشت که نوشته‌های خود را به زبان عربی بنویسند». سپس مقاله دیگر م. آذرلی با عنوان «یک منبع عربی‌زبان سده نهم درباره آذربایجان کهن» منتشر شد که برای پژوهش تاریخ نخستین سده‌های میانه اهمیت دارد و نخستین یورش‌های اعراب به آذربایجان را بازتاب می‌دهد.

خاورشناس ای. عزیزوف در تک‌نگاری خود با عنوان «بازتاب جنبش خرمدینان در شعر عربی سده نهم» مسئله بازتاب قیام به‌رهبری بابک را در شعر عربی بررسی کرده است. حل این مسئله از سویی برای ارزیابی درست‌تر گستردگی و عظمت جنبش خرمدینان ضروری است، و از سوی دیگر اهمیت زیادی در آشکارسازی حقایق ارزشمندی دارد که در منابع تاریخی یافت نمی‌شود؛ زیرا برخلاف مورخانی که رویدادهای قیام بابک را بعدها ثبت کرده‌اند، شاعرانی که درباره آن سروده‌اند (ابوتمام، البُحتُری، الحسین بن الضحاک و دیگران) خود معاصر آن رویدادها بوده‌اند.

زندگی و آثار برخی دانشمندان آذربایجانی که در زمینه دستور زبان و واژه‌شناسی عربی آثار ارزنده‌ای از خود بر جای گذاشته‌اند، در اثر ن.آ. آغایوا با عنوان «زبان‌شناسان آذربایجانیِ قرون وسطی» بررسی شده است. آغایوا در این اثر نشان می‌دهد که بخش عمده پژوهش‌های زبان‌شناسان آذربایجانی به شرح آثار نویسندگان برجسته قرون وسطی اختصاص داشته است. او نشان می‌دهد که دانشورانی چون جمال‌الدین اردبیلی و سعدالدین بردعی، شرح‌هایی بر رساله «النموذَج فی النحو» (نمونه‌ای در نحو) اثر زمخشری، از رساله‌های مشهور دستور زبان، نگاشته‌اند. نویسنده با تحلیل هر دو شرح، به این نتیجه می‌رسد که نویسندگان این شرح‌ها چنان به مبانی منطق، ادبیات‌شناسی، معناشناسی و واژگان استناد کرده‌اند که آثارشان از نظر ارزش نظری جایگاهی ویژه در میان این‌گونه آثار دارد.

در اثر ل.م. اوروجوا و ز.ای. شیخ‌علی‌بیلی با عنوان «گسترش فقه اللغه عربی در آذربایجان»، نویسندگان هدف خود را بررسی مسئله موردنظر به شیوه تطبیقی-تاریخی و به ترتیب زمانی قرار داده‌اند. در این کتاب، زمینه‌ها و انگیزه‌های نخستینِ فراگیری زبان و ادبیات عربی توسط دانشوران مسلمان آذربایجانیِ قرون وسطی روشن می‌شود و نقش بی‌بدیل آنان در روند کلیِ گسترش فقه اللغه عربی برجسته می‌شود.

فلسفه آذربایجان در قرون وسطی و فعالیت نمایندگان آن، در سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰ در آثار فیلسوف و عضو وابسته آکادمی ملی علوم آذربایجان، ز.ج. ممداوف، بازتاب یافته است. تک‌نگاری او با عنوان «اندیشه فلسفی در آذربایجان در سده‌های یازدهم

تا سیزدهم» (۱۹۷۸) از گام‌های موفق در این زمینه است؛ برخی از مباحث این اثر نیز در سال ۱۹۸۳ به زبان روسی منتشر شد. برخلاف دیگر پژوهش‌ها، در این اثر برای نخستین بار جریان‌های علمی-فلسفی به شکل مسئله‌محور بررسی شده‌اند. پژوهشگر در اثر خود ثابت می‌کند که در سده‌های یازدهم تا سیزدهم، در آذربایجان و همچنین در سراسر کشورهای خاور نزدیک و میانه، جریان‌هایی چون مشائیت، تصوف و اشراق نقش پیشرو در اندیشه فلسفی داشته‌اند. اندیشه اجتماعی-فلسفی، تا حدی، در علم کلام (که نوعی مدرسه‌گرایی اسلامی است) نیز پرورش یافته است. هم‌زمان، در این اثر به پیوندهای وراثتی میان مسائل مطرح‌شده با اندیشه اجتماعی-سیاسی و دینی-فلسفیِ پیش از سده یازدهم توجه ویژه‌ای شده، و تأثیر آتش‌پرستی، مزدکی‌گری، مانوی‌گری و خرمدینی، و همچنین مسیحیتِ رایج در آذربایجان بر اندیشه فلسفی سده‌های یازدهم تا سیزدهم نشان داده شده، و پیوند برخی جریان‌های برخاسته از بستر اسلام با آن بررسی شده است.

در مقالات متعدد ز.ج. ممداوف در دهه ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ درباره فیلسوفان و متفکران آذربایجانیِ قرون وسطی، اطلاعات ارزشمندی درباره برخی از فیلسوفان آذربایجانی که در غنابخشی به اندیشه علمی-فلسفی بشری سهیم بوده‌اند ارائه شده است. سرانجام در سال ۱۹۹۴، اثر سترگ نویسنده درباره میراث غنیِ فلسفیِ فیلسوفان و متفکران آذربایجانی که بیش از سی سال پژوهیده بود - تک‌نگاری «تاریخ فلسفه آذربایجان»- منتشر شد. در این کتاب، سیر تحول تاریخ فلسفه آذربایجان از دوران باستان تا اواخر سده نوزدهم، آموزه‌ها، و جهان‌بینی نمایندگان آذربایجانیِ آن‌ها، در بستر اندیشه فلسفی شرق بررسی می‌شود.

در اثر شیخ‌الاسلام ا. پاشازاده با عنوان «اسلام در قفقاز» که در سال ۱۹۹۱ منتشر شد، مسئله گسترش و شکل‌گیری اسلام در قفقاز و تأثیر آن بر فرهنگ معنوی بسیاری از ملل ساکن این منطقه بررسی می‌شود. بخشی که به چگونگی بهره‌گیری علم، فلسفه، ادبیات و هنر در آذربایجان قرون وسطی از اسلام برای تعیین مسیر رشد و ارزش‌های اخلاقی خود اختصاص یافته، بسیار جالب توجه است. دیدگاه‌های تازه و جسورانه نویسنده درباره گرایش‌های عقیدتی و فکری متفکران آذربایجانیِ قرون وسطی نشان می‌دهد که موضوع بازبینی و دقیق‌سازی برخی دیدگاه‌های پیشین درباره ویژگی‌های جهان‌بینی آنان، تا چه اندازه جدی است.

مسائل مربوط به تحلیل تاریخ علم در اسلام، در اثر س. حسنلی با عنوان «علم در فرهنگ اسلامی» بازتاب یافته است. نویسنده بر این باور است که برای درک درست ماهیت فرهنگ اسلامی، بررسی پیوند متقابل آن با علم ضروری است. پژوهشگر در فصلی از این اثر با عنوان «علم در دوره رنسانس آذربایجان»، نشان می‌دهد که جمعیت آذربایجان نیز در فرهنگ اسلامی سهیم بوده و در پایان به این نتیجه می‌رسد: سطح رشد علم در آذربایجان دوره رنسانس چنان بوده که رسیدن به سطحی چون نظامی در شعر و نصیرالدین طوسی در علم، تنها در محیطی با رشد فرهنگی بالا امکان‌پذیر بوده است.

فصل‌های «اسلام و فرهنگ مسلمانان در آذربایجان» از اثر ر. علی‌اف با عنوان «اسلام، تاریخ، فلسفه» (که بر پایه درس‌گفتارهای دوره «اسلام‌شناسی» تهیه شده) و بخش «اسلام در آذربایجان» از فصل «فرهنگ اسلامی» در اثر او با عنوان «مبانی دین»، به دانشجویان و دانش‌آموزان در درک درست میراث فرهنگی-معنوی آذربایجان و ویژگی‌های رشد معاصر آن یاری می‌رساند.

یکی دیگر از آثاری که در روشنگری خوانندگان آذربایجانی سهم بزرگی دارد، «تاریخ اسلام» نوشته ای. نصیراف است. این اثر که با زبانی روان و خوشخوان به خواننده عرضه شده، همان‌گونه که نویسنده در «پیش‌گفتار» یادآور شده، بیشتر به شیوه‌ای آموزشی و کاربردی نگاشته شده است.

مقاله ز. سعیداف درباره دانشوران بردع، به فعالیت دانشورانی که در سده‌های نهم و دهم از بردع برخاسته و در بغداد و دیگر مراکز فرهنگی خلافت فعالیت کرده‌اند می‌پردازد. نویسنده با ارائه اطلاعاتی درباره دانشوران بردعی نشان می‌دهد که المقدسی با این عبارت که «بردع، بغدادِ این ولایت است»، خواسته اهمیت این شهر را به‌عنوان کانون فرهنگی-معنوی جامعه مسلمانِ قفقاز جنوبی برجسته سازد.

پژوهشگر ای. آغایوا بخش‌های مربوط به تاریخ آذربایجان و کشورهای همسایه را از اثر القلقشندی با عنوان «صبح الأعشی» از عربی ترجمه کرده و پیش‌گفتار، یادداشت‌ها و شرح‌های آن را نگاشته است. نویسنده با مقایسه منابعی که القلقشندی در «صبح الأعشی» از آن‌ها بهره برده، از جمله «کتاب الأنساب» السمعانی، توانسته درجه اعتبار این اثر را آشکار سازد.

اثر پژوهشگر ای. میرزایوا با عنوان «اداره شهری آذربایجان (سده‌های یازدهم تا سیزدهم)» به مسئله پیدایش و شکل‌گیری ساختار درونی شهرهای آذربایجان اختصاص یافته است. نویسنده در این اثر از جایگاه و نقش روحانیت، و بوروکراسی مدنی و نظامی در اداره شهرهای فئودالی آذربایجان سخن می‌گوید.

در آثار س. عاشوربیلی با عنوان «دولت شیروانشاهان» و «تاریخ شهر باکو»، اطلاعات ارزشمندی درباره شهرهای شیروان و فعالیت شیروانشاهان در حوزه فرهنگ آمده است. بند ششم از فصل چهارم اثر «دولت شیروانشاهان» او، با عنوان «فرهنگ شیروان در سه‌ربع نخست سده‌های یازدهم تا سیزدهم»، به زندگی فرهنگی آذربایجان در آن دوره اختصاص یافته است. س. عاشوربیلی با مراجعه به مواد باستان‌شناختی، دیدگاه‌های ارزشمندی نیز درباره تعیین تاریخ و کاربرد برج قیز قالاسی ارائه کرده است. این دانشور برجسته همچنین درباره ابن باکویه، صاحب کهن‌ترین دیوان صوفیانه برجای‌مانده آذربایجان، اطلاعاتی داده و بر اهمیت ویژه دیوان او برای پژوهش نخستین دوره تصوف تأکید کرده است.

افزون بر منابع قرون وسطی، استخراج و ترجمه بخش‌های مربوط به تاریخ و فرهنگ آذربایجان از این منابع به زبان آذربایجانی نیز باید به‌عنوان ادامه کار منبع‌شناسی یاد شود .

مجموعه‌های تدوین‌شده زیر نظر آکادمیک ی. محمودوف و پروفسور س. علی‌یاروف، و همچنین زیر نظر آکادمیک گ. باخشعلیوا، برای مورخان، باستان‌شناسان و پژوهشگران کتیبه‌شناسیِ قرون وسطی کمکی ارزنده است. اثر آکادمیک ی. محمودوف با عنوان «تاریخ آذربایجان؛ دوره رنسانس آغازین (نیمه دوم سده نهم تا اوایل سده سیزدهم)» که در سال ۲۰۰۸ منتشر شد، درباره رونق سیاسی، اقتصادی و فرهنگیِ دولت‌های محلیِ آذربایجان پس از فروپاشی خلافت است. نویسنده برای نخستین بار این دوره بیداری را که تا اوایل سده سیزدهم ادامه یافت، «رنسانس آغازین» نامیده است.

بررسی روابط عرب-ترک پس از پیدایش اسلام و خلافت، پس از پژوهشگر ف. اسدوف، در تک‌نگاری آکادمیک ن. آخوندوا با عنوان «ترکان در نظام اداره دولتی خلافت عربی» و در چند مقاله او نیز بازتاب یافته است. نویسنده نشان می‌دهد که ترکان در نتیجه تأثیر متقابل با اعراب، به‌ویژه در دوران حکومت سلسله عباسیان، از چارچوب تعلق قومی خود فراتر رفته و نظام واحد اداره سیاسی-دولتی و تمدن اسلامی‌ای پدید آوردند که نمایندگان همه ملل عضو خلافت می‌توانستند آن را بپذیرند.

آکادمیک گ. باخشعلیوا زندگی و شخصیت ابوالفرج اصفهانی، فقیه برجسته عرب سده دهم، و همچنین ویژگی‌های اصلی اثر «کتاب الأغانی» او را آشکار و شرح می‌کند. او اهمیت منبع‌شناختی این اثر ارزشمند را برای پژوهش پیوندهای ادبی عرب-آذربایجان و شعر عربی‌زبان آغازینِ آذربایجان یادآور می‌شود.

پژوهشگر خ. قاسم‌اف در اثر خود با عنوان «فرهنگ آذربایجان در قرون وسطی» مراحل اصلی و ویژگی‌های عمده تکامل فرهنگ آذربایجان را مشخص کرده و مسائل مهم و به‌روز تاریخ فرهنگ ملی را بررسی کرده است. حقایق فرهنگی آذربایجان در قرون وسطی در بستر فرایندهای اجتماعی-اقتصادی، سیاسی و دینی-ایدئولوژیک آن دوره پژوهش شده است.

چندین تک‌نگاری و بیش از صد مقاله علمی از ن.آ. علی‌یوا به زندگی فرهنگیِ قرون‌وسطییی آذربایجان اختصاص یافته است. مواد تاریخی این آثار، از نظر دستیابی به اطلاعات اصیلی درباره چهره‌های برجسته علم و فرهنگ آذربایجان در سده‌های هشتم تا دوازدهم که گاه در هیچ منبع دیگری یافت نمی‌شود، آشنایی عمیق‌تر با زندگی فرهنگی آن دوره، و پژوهش پیوندهای علمی و فرهنگی میان مراکز گوناگون جهان اسلام، ارزشمند است.

در تاریخ‌نگاری میهنی ما، درباره چهره‌های فرهنگی جداگانه نیز مقالات و آثار علمی نگاشته شده است: ع. سیدزاده درباره دانشوران سده یازدهمِ آذربایجان، پیرحسین شیروانی و ابوعمر نخجوانیِ اهل نخجوان؛ ج. رضاقلی‌زاده درباره بابا کوهی باکویی؛ ای. مهرعلی‌یف درباره دانشوران شیروانی؛ و س. نصیراف نیز پژوهشی عربی‌زبان با عنوان «ترجمه حال آذربایجانی‌ها در منابع عربی تا سده دهم هجری» نگاشته که زندگی‌نامه آذربایجانی‌هایی را که تا سده دهم هجری زیسته و آفریده‌اند در بر می‌گیرد.

پژوهشگر جوان رشاد مصطفی در پژوهش خود درباره امارت تفلیس، افزون بر بازتاب گسترده فعالیت امیران تفلیس، بر پایه منابع عربی و گرجی و آثار پژوهشگران، ویژگی‌های شخصیتی آنان را نیز روشن کرده است. رشاد مصطفی با بررسی فعالیت

اسحاق بن اسماعیل، امیر تفلیس در دوران خلافت مأمون و معتصم، نشان داده که او در واقع مخالف حاکمیت اسلامی نبود، بلکه برعکس، در گسترش اسلام می‌کوشید و برای این هدف تلاش می‌کرد استقلال داخلی خود را حفظ کند. این پژوهشگر با ارزیابی مثبت از سیاست امیر، معتقد است سیاست اسحاق فی‌نفسه سیاستی درست بود.

پژوهشگرانی چون ق. احمداف، ت. دوستی‌یف، ق. جبی‌یف، ق. حاجی‌یف، ه. جدی، ر. محمداف، ف. عباسوا، ب. ابراهیم‌اف، ک. ابراهیم‌اف، م. حاجی‌یف و آ. کودریاوتسف که شهرهای گوناگون قرون‌وسطاییِ آذربایجان را بر پایه موارد باستان‌شناختی پژوهیده‌اند، در آثار خود که به‌گستردگی از منابع مکتوب و مواد باستان‌شناسی بهره برده، به زندگی فرهنگی این شهرها نیز پرداخته‌اند.

کتیبه‌های موجود بر آثار مادی-فرهنگیِ آذربایجانِ قرون وسطی، از جمله موادی که به معماری اسلامی مربوط می‌شوند، از سده نوزدهم مورد پژوهش قرار گرفته‌اند. کتیبه‌های آثار بازمانده تا سده نوزدهم به‌ویژه توسط خاورشناسان روس، ن. خانیکوف، ب. دورن و ای. برزین بررسی شده‌اند. ن. خانیکوف درباره آثار نخجوان و بردع، ب. دورن درباره آثار شیروان، و ای. برزین درباره آثار دربند و باکو اطلاعات ارائه داده‌اند. اطلاعات آنان از این نظر بسیار ارزشمند است که آثار اسلامیِ زمان خود را که اکنون از میان رفته‌اند نیز در بر می‌گیرد.

در تاریخ‌نگاری ملی، بر پایه نهادهای دینی و آثار قبوری که در زندگی اجتماعیِ قرون‌وسطاییِ آذربایجان نقش داشته‌اند، پژوهش درباره چهره‌های برجسته توسط کتیبه‌شناسانی چون ع. علسکرزاده، م. نعمت، ه. صفرلی و ه. علی‌یوا ادامه یافته است. در اثر پنج‌جلدیِ م. نعمت، ترجمه کتیبه‌های موجود بر آثار مادی-فرهنگیِ یافت‌شده در مناطق گوناگون آذربایجان ارائه و پژوهیده شده است. ع. علسکرزاده با دقیق‌سازیِ اطلاعات خ. فرن، ن. خانیکوف و برخی جهانگردان درباره آرامگاه‌های اتابک و مؤمنه خاتون -از زیباترین گوهرهای خاور نزدیک- نشان داد که این آرامگاه به دستور محمد جهان‌پهلوان، پسر شمس‌الدین ایلدگز، به یاد همسرش مؤمنه خاتون بنا شده است؛ و مورخ منبع‌شناس ر. محمداف نیز با استناد به منابع، هویت مؤمنه خاتون را آشکار کرده و ثابت کرده که او همسر محمد جهان‌پهلوان بوده است.

آداب و رسوم و قواعدی که بر پایه ارزش‌های اسلامی در زندگی روزمره مردم آذربایجان شکل گرفته، جایگاه ویژه خود را یافته و به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از زندگی، نسل به نسل منتقل شده است. در مرحله کنونی تاریخ ما، بخش بزرگی از این ارزش‌ها، به‌ویژه آداب و رسوم اجراشده در مراسم دینی، عناصر پوشاکی که فرهنگ ترک-اسلامی القا کرده، و آیین‌هایی که با انواع گوناگون طلسم‌های محافظ اجرا می‌شوند، هنوز هم به‌کار می‌روند. نمونه‌های مادی-فرهنگیِ دارای مضمون دینی که در موزه‌های آذربایجان، به‌ویژه موزه ملی تاریخ آذربایجان نگهداری می‌شوند، امکان پژوهش نقش و ویژگی‌های فرهنگ اسلامی در زندگی فرهنگی-اجتماعی و روزمره ملت ما را فراهم می‌آورند. چندین مقاله از مردم‌شناس تورال شیری‌یف و کاتالوگی که او برای چاپ

آماده کرده با عنوان «فرهنگ اسلامی و زندگی روزمره آذربایجان»، به نمونه‌های مادی-فرهنگیِ دارای مضمون دینیِ این موزه اختصاص یافته است.

کتاب «تاریخ معماری آذربایجان» که در سال ۱۹۶۳ در مسکو منتشر شد و به کوشش مشترک م. حسین‌اف، ل. برتانیتسکی و س. سلام‌زاده تهیه شده، از نخستین آثار ضروری در پژوهش معماری اسلامی به شمار می‌آید. پژوهش‌های علمی نویسندگان در زمینه بررسی تعداد فراوانی از آثار معماریِ دارای ارزش هنری بالا، امکان تعیین مراحل اصلی تکامل تاریخ معماری آذربایجان، که پیوندی تنگاتنگ با تاریخ عمومی این ملت دارد، را فراهم آورده است. مطالعه این آثار، نویسندگان را به این دیدگاه رسانده که معماران آذربایجانی که آثار برجسته معماری آفریدند، با آفرینش خود در روند شکل‌گیری معماری کشورهای خاور نزدیک و میانه، فعالانه شرکت داشتند. نویسندگان با مقایسه دوره ورود اسلام به آذربایجان (سده‌های هفتم تا نهم) با دوره بعدی (سده‌های دوازدهم تا اوایل سیزدهم)، به این نتیجه رسیده‌اند که آثار بازمانده معماری آذربایجانِ سده‌های هفتم تا نهم بسیار اندک است، و با وجود فراوانی اطلاعات منابع درباره معماری کشور، این اطلاعات دقیق، کامل نیستند و اغلب مشاهدات تکراریِ مورخان و جغرافی‌دانان قرون‌وسطاییِ عرب‌زبان است. از این منظر، آثار معمار و پژوهشگر برجسته، جعفر قیاسی، با عنوان‌های «در سرزمین‌های نزدیک و دور» که به پیوندهای بین‌المللی معماران آذربایجانیِ قرون وسطی اختصاص دارد، و «آثار معماریِ دوره نظامی» که درباره دوره رنسانس اسلامی است، گامی رو به جلو در پژوهش معماری قرون‌وسطاییِ آذربایجان به شمار می‌آید.

در دهه ۱۹۲۰، پروفسور پانتلیمون یوزه (بندعلی جوزه)، نخستین رئیس دانشکده خاورشناسی دانشگاه آذربایجان که اصالتاً عرب بود، و در دهه ۱۹۲۰ ریاست دانشکده خاورشناسیِ دانشگاه آذربایجان را بر عهده داشت، با ترجمه بخش‌های مربوط به آذربایجان از آثار نویسندگان عرب‌زبان سده‌های نهم تا سیزدهم از زبان عربی، به بسیاری از پژوهشگران در مطالعه فرهنگ قرون‌وسطاییِ آذربایجان کمک شایانی کرده است. متأسفانه برخی از آثار او از آرشیو ناپدید شده، و برخی دیگر - از جمله چند اثر که برای پژوهش رویدادهای اجتماعی-سیاسیِ جامعه اسلامی-آذربایجانیِ قرون وسطی اهمیت دارند - همچنان به‌صورت نسخه خطیِ چاپ‌نشده باقی مانده‌اند.

ی.ا. پاخوموف (۱۹۶۶-۱۸۸۰)، پیشکسوت سکه‌شناسی آذربایجان، از پژوهشگرانی است که از طریق مواد سکه‌شناختی و باستان‌شناختی، خدمات بزرگی در پژوهش زندگی شهریِ آذربایجان انجام داده است. او با استناد به سکه‌ها، برخی از شیروانشاهان را شناسایی کرده و گسترش مبادلات تجاریِ آذربایجان با دیگر کشورها را در سده‌های نهم و به‌ویژه دهم را تحقیق کرده است. در این دوره، خروج نقره خلافت -از جمله درهم‌های نقره دولت‌های آذربایجانی چون مزیدیانِ شیروان، ساجیان و سالاریان- به خارج، یعنی کمبود نقره در مبادلات کالا-پول، پدیده موسوم به «بحران نقره» را پدید آورد که بر مبادلات تجاری تأثیر مثبت گذاشت. ی.ا. پاخوموف گسترش چشمگیر این مبادلات را به‌ویژه در سده دهم بر پایه سکه‌ها بررسی کرده است.

پژوهش دولت شیروانشاهان از طریق سکه‌ها، پس از پروفسور پاخوموف، توسط پروفسور ع. رجبلی ادامه یافت. او در تک‌نگاری «ضرب سکه در دولت شیروانشاهان» نشان می‌دهد که شیروانشاهان، با وجود کشمکش‌های داخلی و مداخلات نظامی پرشمار در سده‌های متمادی، و با وجود از دست دادن گاه‌به‌گاه استقلال خود در برابر تهاجم دولت‌های نیرومندتر، سنت دولت‌داری خود را با همه دشواری‌ها ادامه دادند. علی رجبلی با استناد به مواد سکه‌شناختی و افزودن منابع مکتوب و باستان‌شناختی، به این نتیجه می‌رسد که دولت شیروانشاهان از نظر توان اقتصادی و سطح رشد اجتماعی-فرهنگی، در دوران منوچهر سوم بن افریدون (۱۱۶۰-۱۱۲۶) به یکی از باشکوه‌ترین مراکز «رنسانس اسلامی» بدل شد. به گفته نویسنده، گنجینه کاملی از سکه‌ها و درهم‌های نقره‌کاری‌شده برجای‌مانده تا امروز، و نیز نوشته‌های حک‌شده بر سکه‌ها -لقب‌های پرطمطراق شاه (ملک عادل، جلال دنیا و دین، شیروانشاه)- نیز بر استقلال او دلالت دارند.

در سال‌های اخیر، در ترکیه آثار متعددی درباره تاریخ و فرهنگ اسلامی منتشر شده است. در نگارش این تک‌نگاری، افزون بر آثار زکریا کیتاپچی، حقی دورسون یلدیز، حیدر باش، حمیدالله محمد و کازیجی ضیا، از آثار عثمان توران، کنعان چتین، یوسف آیونو و دیگران درباره دوره سلجوقی نیز بهره گرفته شده است.

از میان مورخان ترکیه، از مقالات تحسین یازیجی، کاندمیر م. یاشار، مصطفی قره، عبدالله آیدمیر، عبدالرحمان جامی، اسماعیل ل.، مصطفی الأعظمی، نوری توپال‌اوغلو، رشاد اون گورن و دیگران که در دائرةالمعارف اسلام منتشر شده، در بخش مربوط به نویسندگان قرون‌وسطی، آثار آنان، علوم اسلامی و نهادهای اسلامی -از جمله نهادهای آموزشی- بهره گرفته شده است.

دانشوران آذربایجانی در زمینه پژوهش شکل‌گیری و تحول محیط قومی-فرهنگی در بستر رویدادهای سیاسی و اجتماعیِ سده‌های یازدهم تا پانزدهم، دستاوردهایی داشته‌اند. آکادمیک ش. مصطفی یف در اثر خود با عنوان «از سلجوقیان تا عثمانیان» رشد هویت ترکی و پویاییِ تکامل آگاهی قومیِ ترکان را بررسی می‌کند. پژوهشگر ر. آقایف نیز در پژوهش‌های اخیر خود دیدگاه‌های تازه‌ای درباره زبان جمعیت بومی آذربایجان مطرح کرده است. این پژوهشگر که به منابع عربیِ قرون وسطی استناد می‌کند، با دلایل علمی نشان داده که جمعیت بومی آذربایجان ترک‌تبار بوده، و سال‌ها پیش از ورود سلجوقیان به این سرزمین نیز جمعیت بومی این منطقه ترک‌تبار بوده است. ورود این سلسله به آذربایجان، برتریِ جمعیت ترک قومی را استوارتر کرد. به گفته ر. آقایف، ترکان ساکن آذربایجان با ترکان خزر تفاوت داشتند: به جمعیت آذربایجان «ترک» و به جمعیت ساکن در شمال دربند «ترکان خزر» گفته می‌شد. پژوهشگر جوان آ. شیرعلی‌یوا که منبع تازه‌ای به نام «گزیده اخبار شاهان پارس و زندگانی آنان» (غُرَر أخبار مُلوک الفُرس و سِیَرِهِم) اثر ابومنصور حسین بن محمد الثعالبی را وارد بحث کرده، همین دیدگاه را بسط داده و می‌نویسد: «در دوران حکومت خسرو انوشیروان، ایرانشهر شکوفا شد و علم و فرهنگ در صدر توجه قرار گرفت. انوشیروان به‌منظور حفاظت از جمعیت ایرانشهر در برابر دشمنان -ترکان، خزرها و روس‌ها- نظارت بر مرزها و گذرگاه‌ها و به‌طور کلی

استحکام مرزها را تقویت کرد». نویسنده نشان می‌دهد که ثعالبی در این گزارش، میان ترکان خزر و ترکان بومیِ آذربایجان تمایز قائل شده است.

در تاریخ‌نگاری غربی، به‌ویژه تاریخ‌نگاری انگلیسی، هنگام پرداختن به رویدادهای تاریخیِ رخداده در آذربایجان در نخستین سده‌های میانه، گاه واقعیت‌های تاریخیِ متعلق به ملت ما تحریف شده است. این امر متأسفانه به جعل این یا آن رویداد تاریخی انجامیده است. برطرف‌کردن و از میان‌بردنِ مواضع نادرستی که امروزه در آثار پژوهشگران غربیِ تاریخ آذربایجان دیده می‌شود، یکی از مسائل مهم و لازم‌الحلِ پیشِ روی تاریخ‌نگاری آذربایجان است. پژوهشگر جوان ل. غفارزاده در پژوهش خود با عنوان «تاریخ نخستین سده‌های میانه آذربایجان در تاریخ‌نگاری انگلیسی‌زبان»، نزدیک به سی اثر از نویسندگان مختلف را با منابعِ آشکارشده در تاریخ‌نگاری آذربایجان به‌شکل تطبیقی بررسی و تحلیل کرده، و پس از جمع‌بندی، میزان درستیِ بهره‌گیری آنان از منابع و وجود یا عدم وجود تحریف را مشخص کرده و برخی نکات منفی را نیز نشان داده است.